

У

Т. Осадчий.

16464

33357
3044
бібліотека
М. КОМДРОСА
1196
1810.

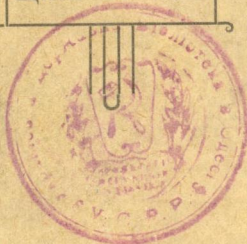
Українське селянство

ТА

ЙОГО ІСТОРИЧНА ДОЛЯ.

ІСТОРИЧНО-СТАТИСТИЧНА РОЗВІДКА.

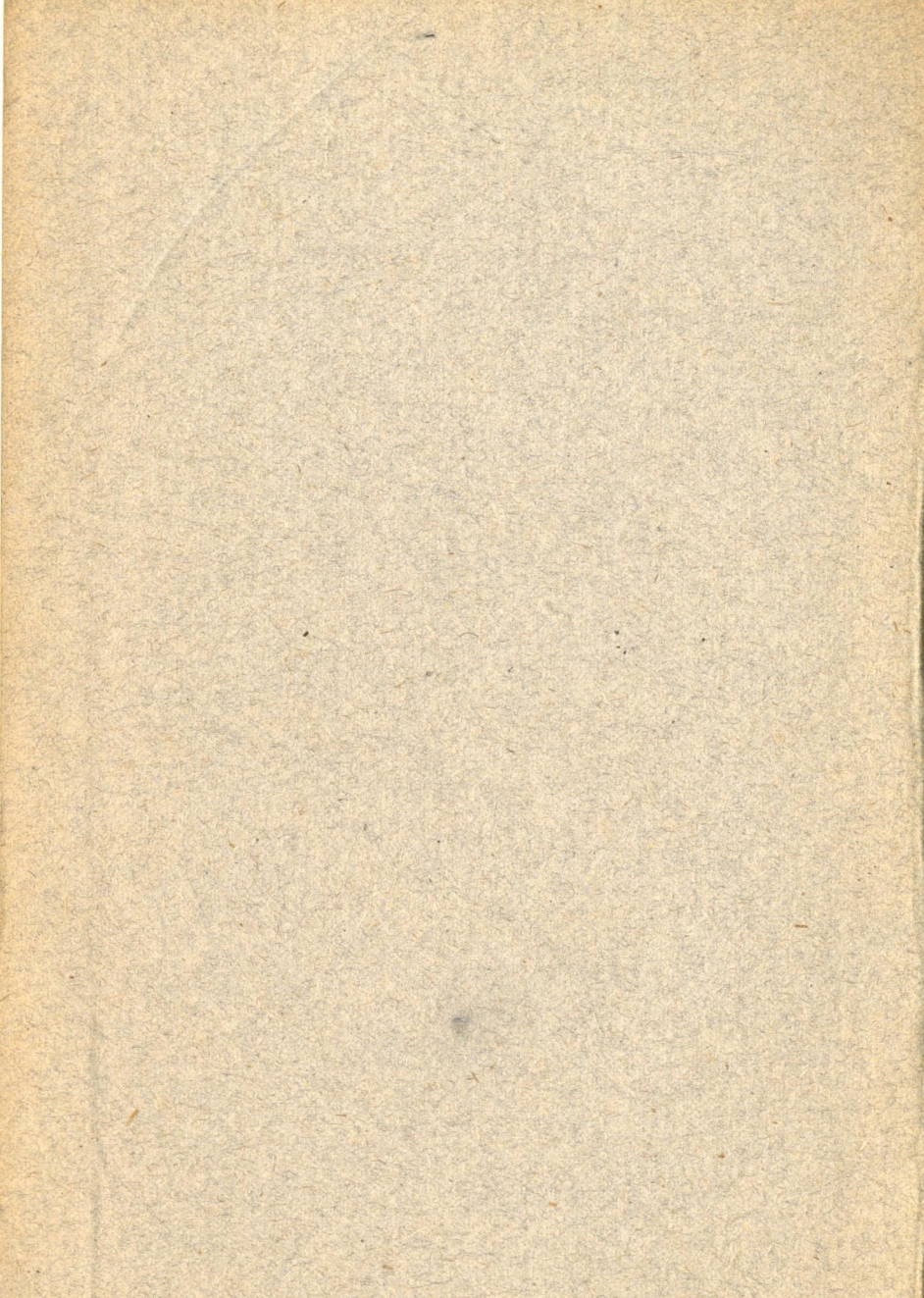
Ціна 20 коп.

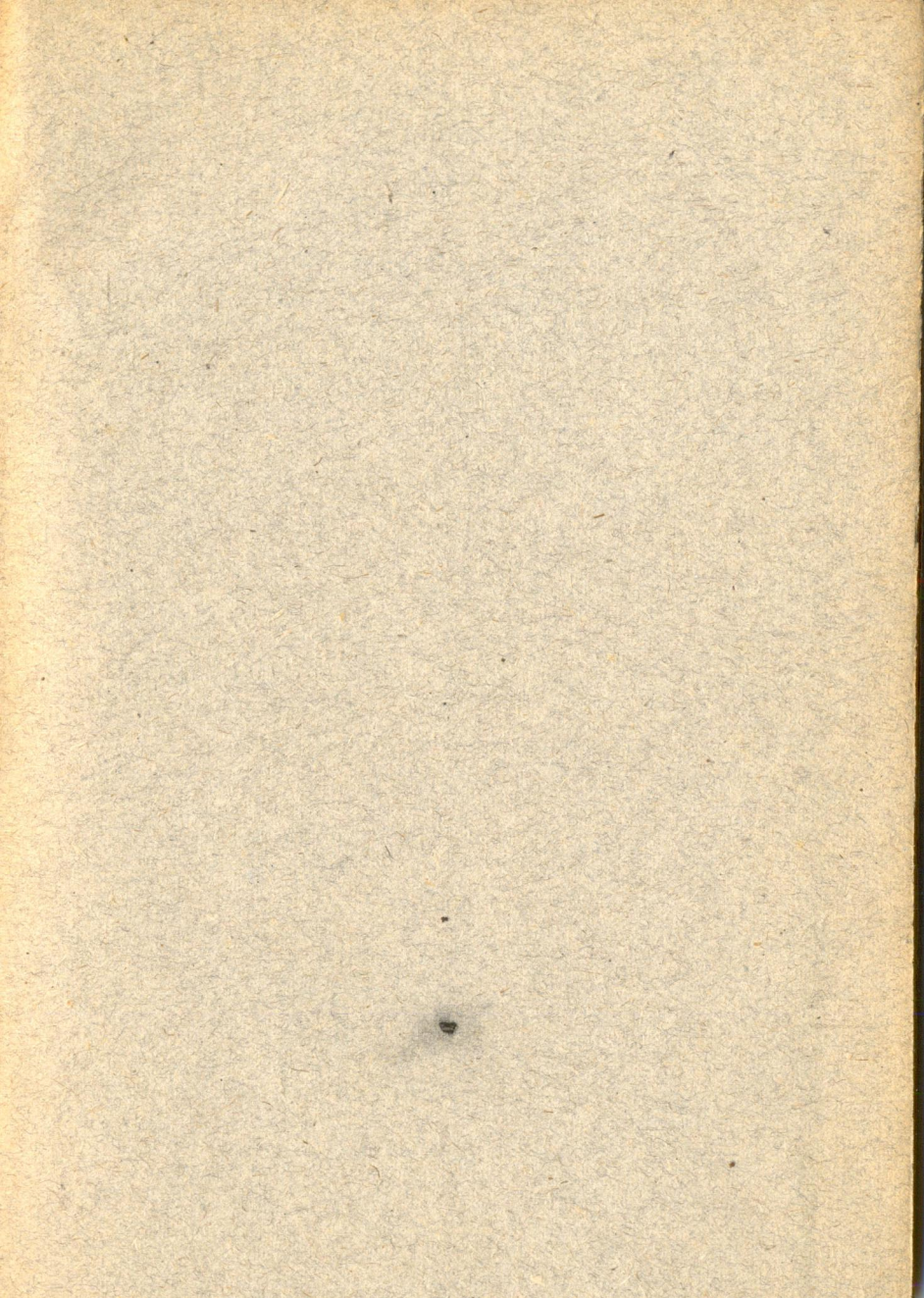

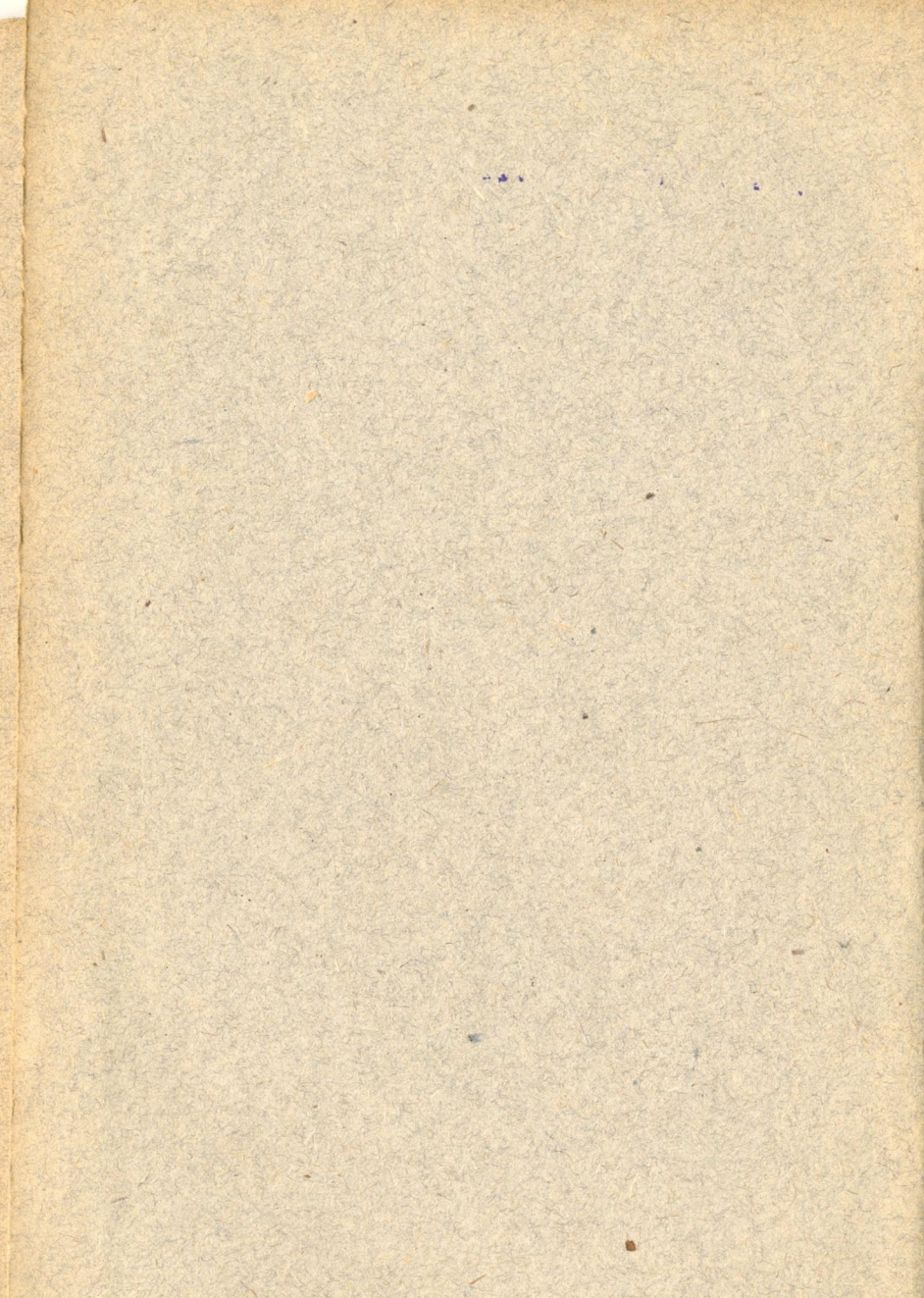
КНІВ.

Друкарня 2-ї Артїлі, В.-Володимирська 43.
1912.

1810.

Бібліотека
М. КОМАРОВА

№

1196
1810.

Памяти найпершого істо-
рика українського селянства
А. М. Лазаревського

(† 2 априля 1902 р.)

V

16464

8.1086

10101

Т. Осадчий.

Бібліотека
М. КОМАРОВА

№

Українське селянство

ТА

ЙОГО ІСТОРИЧНА ДОЛЯ.

ІСТОРИЧНО-СТАТИСТИЧНА РОЗВІДКА.

Ціна 20 коп.

16464

КИЇВ.

Друкарня 2-ї Артїлі, В.-Володимирська 43.

1912.

280748

Українське селянство та його історична доля.

Історична доля українського селянства цілком зв'язана з нерадісною історією багатой і родючої землі благодатної України. Краще з'організованні і узброєнні сусідні нації а також і бродячі народи з давніх давнь заповідають усякими заходами оцих нічим не захищених земель, що розгляглися на великому просторі од Чорного моря до непролазного Полісся.

Першим з їх потрібна була не стіко земля, як праця тих людей, що мали на ній примитівне господарство, а номадів цікавили пасовиська, дані, що платила людність і та користь, що вони мали од злодійства та нападів на своїх сусід. Татарське лихоліття змінилось пануванням Литви, повної войовничого настроя. Поєднання її з Польшою та культурою західної Європи мало за для України і нашого селянства велике значіння. Нарешті вже були велікоруси, з котрими українці вільно поєднались. Татари і Литва на своїм недовгім шляху розвитку культури не знали міцних інституцій залежності селянина-хлібороба од пана власника землі,—уся його залежність обмежовувалась „десятиною“ ($\frac{1}{10}$ частина прибутку), що одбірали татаре, та військовим податком, що запровадила Литва. Ні Литва, ні татаре не мали жадного впливу на вироблення власних українських установ у відносинах селянина до пана. „Послушенство“ селянина—це єдина українська установа; її можна зустрі-

нути в актах, починаючи з XVI століття і аж до наших часів. Поляки принесли на українську землю чинші і панщину за для хлопа і необмежовані вольности для пана-шляхтича. Оці їх ідеали були на проїї тязі двох століть прикладом і для наших дуків я козацької старшини, що бажали теж сього панування над своїм братом і боролись за привілеї. Колиж в XVIII столітті життя виявило великі дефекти і справжнє банкрутство шляхетських ідеалів, то їх місце займає великоруське повноправне дворянство з міцним крепацтвом. Історія російсько-українських відносин (1650—1750 р.р.) повна фактів на щот домагання нашою козацькою старшиною привілеїв, наданих буцим то ще польськими королями. Навіть зовсім неродовита козацька старшина Слобідської України в своїх „всеподданїйших прошенїях“ та петиціях з приводу дарування дворянства обпірається на тіж шляхетські привілеї. Історія другої частини XVIII століття гетманщини і українського шляхетства наповнена опими домаганнями та петиціями перед троном Великої Катерини за хартією на дворянство та за указами „о прикрѣпленіи крестьянъ“. На грані XVIII і XIX століть бажання козацької старшини цілком задовольняються, на Україну розповсюжуються установи російські і ми вже маємо з того часу для українського хлібороба єдину історію з селянством Великої Росії.

І. Доля селянства в історії України.

В далечені історії на грані панування над українськими землями татар і Литви в середині XIV століття селянство Київщини, Поділля і Волині, опріч Полісся, не знало панських взисків, мало своїх отаманів, як про це писав Данилович: „а баскаки приездаючи отъ татаръ, у атамановъ имывали и съ Подольской земли дань... И тогда въ Подольской земли не былъ ни одинъ городъ, ни деревомъ рубленаго, а

ни каменемъ будованого“. *) Великі взиски київських князів та боярства гнали селянство під владу татар, а потім під владу Литви, де не було такого гніту, де не було на першій ступіні й панства. „В глибу Полісся *земляне* були значні числом і отчини розбірали раптом, а низче Полісся в повітах Київському та Житомирському *земляне* або ж зовсім не брали служб і вислуг, або ж брали їх без усякої охоти. Ще гірше було в степових повітах Канівському та Черкаському“ **). Не дивлячись на велику незабеспеку життя в оцім „дикім полі“, що було на татарським шляху, людність тут не переводиться, і навіть з кожним роком збільшується. Бо тут селяне знаходили волю од панських взисків, які вже поводитися в західні і північні країні, захищені од татар. В глибу Литви і Польні вже коло 1421 року знаходимо дійсну панщину хоча і невелику (по одному дню в тиждень з лану), а в Литві опріч того щей чинші. Алеж і там селянин в ті часи ще лічився власником своєї землі, котру міг навіть продати з дозволу пана і з обов'язком нести одбутки, що лежали на ній. Тільки ж незабаром він має збутися цього права і права судиться в уряді і підпасти в дійсну залежність свого пана.

Усе XV століття в житті українського селянства немає нічого виразного. Од панських взисків люди йдуть на південь і на схід сонця, де немає панів, і де земля текла млеком і медом. В українських волостях в XV і з початку XVI століття люди живуть гуртом поблизу замка в захисті, а на села та хуторі тільки наїздить. На Київщині до 1500 року не знали власності на землю, неможливої через незабеспеку од татар. „Черкашане міщане і бояре орють в полі, де хочать“. В канівському повіті земля в полі міщанам здавна була вільна, аж поки князь Путивльський не завів „десятини“. Там (коло Бара на Поділлі) поля

*) Danilowicz. Latopisiec Litwy i kronika Ruska, стр.50.

**) Антонович. „Кієвъ и его судьба въ XIV вѣкѣ“.

купувати не треба, бо хто має плуг та волів може орати стіко захоче. Подольська земля (Поділля і Брацлавщина) надто заманювала селянство своєю розкішною природою. Хлібороб як небудь кине зерно в землю і завжди одбірає врожай сторицею,—казали тодішні письменники;—степ і сіножаті повиті такою високою травою, що з неї ледві видко роги биків; щоб підняти цілину запрягають по дванадцять волів і вони ледві тягнуть плуг. Ліса повні пасік, скрізь видко уліки і видовбані пні з бжолами. На степу пасеться багацько скоту, табуні коней, кирди диких птахів і без міри багато усякого звіру *) Вже на протязі XIV століття тут зустрічаються закреслені господарські замки: Каменець, Бакота, Смотрич, Червень, Скала, Меджібож, Чорний Острів, Вінниця, Брацлав, Звенигород. З заснуванням замків йшла роздача „пустовщин“ *землянам* (польське наймення власників землі в Литві). Власниками робилися дужчі і заможніші люде, не тільки бояре з колишньої князівської „дружини“, а і міщане і навіть селяне. Вони записідали кращі шматки землі, котрі громади лічили своїми, оселявали селища і з замогою грошей записувались в шляхетство і одбірали грамоти на ті селища. Оттакі грамоти на Поділля зустрічаються вже в XV столітті, а з початку XVI століття і в південній Київщині. Так, наприклад, землянин звенигородський Федько Вашкевич в 1510 року одібрав королівську грамоту на селища Млів та Орловець. Коли його було вбито татарами, то черкаський землянин Грицько Вашкевич одружився на його жінці і в 1540 р. одібрав нову грамоту на тіж селища з тим щоб „служив земську службу“. Люде, що сиділи на отаких селищах мусіли вже одбувати невеличку панську повинність. Вже в 1375 році намісник Подольської землі князь Коріатович надав землю Смотрицькому монастирю (домініканців) з дозволом заселити її людьми, написавши: „тые люди дали есмо

*) Gwadnin. Sarmacya Europoyska.

имъ со всѣмъ правомъ". Юридична залежність селянина почалася з жалованих грамот 1501 р. шляхетству Волинської землі, 1507 р.—Київської землі. Цими грамотами з одного боку селяне доручалися суду своїх панів, а з другого—пани залежали тільки од крулевського присуду. Політика Ягелонів, поєднаних з Польшою, щоб мати на чому опіратись, витворила на площі української землі *шляхетство* по польському зразку. Воно з одного боку мало тягнути до Польщі, а з другого порвати традиції з колишнім, бо православні князі виявляли не залежність і прихильність до Москви. Земські привілеї надають шляхетству право власності на ті землі, котрими користувалося селянство, і право сеймів. Оці привілеї розрослися в цілий кодекс шляхетських прав—Литовський статут 1529 року. Невелике порізнення меж станами людности, яке помітно було з початку Литви, робилося під впливом Польщі усе більшим і більшим, аж поки „кметь і уся його маєтність зробився панським (устав о волоках 1557 р. і статут Литовський 1566 р.) Безправним лишилося не тільки селянство, а щеї збіднілі, малоземельні боярські родини. Фактичне скасування селянського вільного володіння мала витворити загальна ревизія (в середині XVI століття). Дворище—або ж служба перше займала землі стіко мога. Устав о волоках Сігізмунда I в 1557 році велів перемірити землю, обмежувати володіння дворища і побільшити взиски. Оці заходи панства, а найбільше так званна Люблинська унія 1569 року, дуже побільшили колонізацію українських земель *). Польські магнати, котрим було вже тісно в старій Польщі, рушили не тільки на Поділля та Київщину, а навіть і за Дніпро, щоб зайнять посаду урядовців та оселиться на „пустих“, або ж віднятих

*) Поміру землі на волоки тут не було. Люстрація 1471 р. знаходить на *Київщині* більш усього данників, мавших право вільного переходу і свою вольну організацію, а люстрація 1552 р. знає тільки *тягле* селянство з панщиною і персональною залежністю.

од українців землях. „Пустими“ поляки звали усякі землі, що не мали власника з грамотою од короля, дарма що на їх з давніх давень жили люде. Жменя української шляхти-бояр не мала ні змоги, ні охоти вести боротьбу з одим „нашествієм“, бо і за для неї були дуже користні оці польські шляхетські вольности. Тільки ж досягти їх пощастило невеличкій купці, бо більшість не мала на свою землю актів і вони мусіли одійти до рук польского панства.

„Вельможні пани звернули увагу на те, що ні держава, ні люде не мають ніякої користі з великих пустинь на Українській границі за Білою Церквою,— гласить постанова Сейма 1590 р. од найменія короля;— щоб тамошні землі не були пустими і давали де яку користь, ми по праву, наданому нам усіма верствами людности, будемо роздавать оті пустині на вічність особам шляхетського коліна за їх працю нам і речі Посполитої“.

Поскінченню цього сейма князь Вишнівецький—староста Черкаський—одібрав королівського листа на володіння „пустинею ріки Сули за Черкасами“. Це була без малого не уся площа теперішньої Полтавщини і південної Черніговщини, де трохи з годом перепином налічено було 39,610 хазяїв і 423 млина. В початку XVII століття тут селяне замість панщини платили чинш по 5 талерів, а за млини по 2 червінця од колеса. Опріч вільних селян були і такі, що робили в панських фольварках, до котрих одійшла краща земля. В 1591 році князь Рожінський одібрав такого ж королівського листа на вічну власність „пустині урочища над річками Сквирою, Роставицею, Унавою, Вілшанкою і Каменицею“;—це увесь осередок Київщини. А сейм 1609 року оддав в вічність гетману Калиновському „відому пустиню Умань, скільки було її в урочищах“,—білше двох повітів. Цікава грамота короля, надання князю Острожському: „Дали ємо і вечно даровали і записали замок Степань з містом і з їх бояри, і з слугами путними і з мешчани, і з дан-

ніки, людьми тяглими, з сели боярськими, зовсім правом і панством і властью, нічого на нас і на наші наслідники не зоставляючи". Магнати оцих величезних латифундій, яких ще світ не бачив, передавали своє необмежане право орендарям, управителям і усяким офіціялістам, котрим не було вже ніякої рації жаліти селянина.

До Люблінської унії життя південної України складалося вільно без жадного впливу панства; обовязком людности була оборона од татар, котрі без перестану нападали і не задовго перед тим зруйнували звенатородеський замок, що стояв на великому татарському шляху. Потреба оцієї оборони викликала організацію людности з отаманами на чолі по татарському звичаю, — викликала *козацтво*, котре потім ~~з~~іграло таку велику роль в історії селянства.

Польский лад, що прийшов на Україну після Люблінської унії, мав цілком порушити оцей вільний устрій, що складався вже білше сотні років. Ця унія одчинила ворота українському панству до берега Балтійського моря, до експорту хліба за кордон. Хліб на новинних українських землях і ті гроші, що за його можна було брати, викликали нові взиски—фольварочну систему і панщину, з котрею вже добре познайомився польский селянин.

Цей польский шляхетський лад мав найперше зустрітися з демократичним козацтвом, котре в той час після Сагайдачного було значним фактором і робило вплив на життя усієї української людности. Шляхетство і козацтво по своїй основі були органічними ворогами. Пани це добре розуміли і перш усього повели боротьбу з козаками і викликали кільки не так значних селянських бунтів.

З допомогою війська, зтягнутого без малого не з усієї Польщі, бунти були вгамовані, повстанці жорстоко покарані, а право усього козацтва обкарнано. Пани zostалися таким робом єдиними господарями на Україні. Обмежувавши реєстр козаків шістьма тисяча-

ми і правом сотужно жити тільки на крулевських землях в Черкасським, Чигиринським та Корсунським староствах, вони увесь лишок „випищиків“ повернули до подданства. Козаки збулися свого виборного уряду, котрий їм мали надавати поляки. Щоб забезпечить отакій панський лад було розставлено по усій Україні сила польського війська, котре виявляло звичайну сваволю і було за для селянина таким самим нагрудником, як пан з офіціалістом та орендарями. Усе йшло до такого становища, яке було в Полісї, на Волині та західнім Поділлі, де хлоц, пригноблений і забитий, вже зовсім не подавав свого голосу. По мемуарам навіть польських письменників він мало чим різнився од робочої худоби. *) І ті селяне, котрих не зовсім звичила оця неволя, втікали як і перше з великою незабезпекою в південну Київщину, за Дніпро і наниз за порогами, побільшуючи контингент козацтва і незадоволених життям на Україні. На отакім ґрунті розпочалася хмельницина—така ж саме жорстока розправа, яке було тодішнє життя. Розпочалася вона навіть не там, де селянам було найгірше, а з вільного низу та з південної України. Хмельницькій не був оборонцем селянина, не був борцем з шляхетським устрєм, до котрого він завжди хилився. Він вів боротьбу з сваволею польської шляхти, котра вже тоді немала жадного вплину, він вів боротьбу за поталуване козацьке право. Хмельницький завжди одрізняв козаків од поспільства і до нас дійшло кілька універсалів, де він суворо наказував селянам бути в звичайнім послушенстві у своїх панів та монастирів і горловим каранням наділяв ослушників. **) Алеж універсали zostалися уні-

*) Багато доказів цьому вміщено въ книжці В. А. Мякотина „Крестьянскій вопросъ въ Польшѣ“ (СПБ. 1889) та в „Актахъ окрестьянахъ Ю. З. края.“

**) Це універсали 1650 року 31 іюля ніженському полковнику Шумейку о повертані панських нив і оддачі „десятини“ з самовольного засіву, і 20 сентябрю—наданий воеводству Київс ому о послушаніи і подданстві у панів селян.

версалами, а життя узяло своє. Усе Задніпря, південна Київщина та Брацлавщина зовсім визволилися од панської неволі. Тільки ж їм недовелося покористуватися здобутим, щоб заснувати вільний лад на вільній землі. Недовелося, бо зараз почалися війни за володіння Україною і Польші, і Московщини, і Турків, бо й серед українського громадянства не було певних ідеалів і зразків доладного життя. Верхній стан козацтва—старшина і попи з черцями були прихильниками шляхетського устрою і так як од їх залежало давати напрямок—керувати, то в усій тодішній політиці не було нічого виразного и отвертого. Навіть українське шляхетство завжди криводушило перед рядовим козацтвом і поспільством, одтісненним од громадських рад і діл. По замежах ж цього власного шляхетства та попів людність не мала змоги з'організувати вільного ладу, дарма що в неї був зразок демократичної запорожської організації. Селянство лишилося без жадної організації, бо це було на-руку старшинам, і ступинь за ступнем прямувало до неволі в своїх братчиків. Вже при поєднанні з Москвою в 1654 році старшина писала: „прилежно просити імѣють послы наши, чтобъ привилея его царское величество намъ на хартіяхъ писанныя съ печатьми вислыми единъ на вольности козацкіе, а другій на шляхетскія даль, чтобъ на вѣчныя времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотрь межъ себя імѣти будемъ, кто козакъ, тотъ будетъ вольность козацкую імѣтъ, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкшую отдавать, какъ и прежде сего. Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитію.“*)

Старшина одібрала грамоту на шляхетські вольности і держала її в секреті, щоб люди і незнали. Бо селянство так розхвилювалось та обурилося проти усякого панства, що державці маєтностей підходять до

*) Н. Костомаровъ. „Богданъ Хмельницькій.“ 4 вид. т. III стр. 147.

його з самими невеликими взисками. Жменька українських боярських родин та дукарі з козацької старшини в злагоді з чернцями нічого не змогли вдіяти з таким войовничим настроєм усієї людности. Хмельничину можна зрівняти з великою пожежею, котра не залишає камінця на камінцеві з того, що було. Надто вороже відносились люде до усяких документів на володіння маєтностями і просто знищували їх. Після цього неначе почалася нова історія—замість крулевських грамот в основу володіння землею клалось право „займанщини“. Меж станами людности не було великих перегородок—селянин міг пописатись козаком, а з козака міг вийти і козацький полковник, як, наприклад, *Семен Палій*—така гігантська поодинокі фігура демократа оборонця свого меншого брата од шляхетського поневір'я. При кінці XVII століття було заборонено селянам вписуватись в козаки, а козакам спродувать свої грунти і робитись посполитими. Але ж з цього нічого не виходило. В житті України тих часів не було нічого міцного і надійного—увесь добробут сільського господаря и надто козака і селянина залежав од стосунків меж сумежними націями. Україна була ареною боротьби аж до останнього „вічного миру“ в 1713 році. Цей мир, як і Андрусовський в 1667 р., оддавав Польщі Правобереж'я і тим самим роздирав на двоє і історію українського селянства. Як тоді так і тепер москалі з козацькою старшиною переганяли людність Київщини і Брацлавщини на Полтавщину і Чернігівщину. Оці згони 1669 і 1713 рр., що довго залишались в гірких спогадах усього українського селянства, робили недобрий вплив на його участь. Вільної землі вже не було в гетманщині і перегнані люде мусіли ставати подданими тутешніх власників земельних, або ж мандрувати аж в ахтирщину в так звану Слободську Україну. Алеж і там їх мала спіткати таж сама доля. Польські пани, заїхавши в стару козацьку Україну, знайшли її пустою, зруйнованою без жадного селища. Держучи міцно в руках

свого хлопа на Волині, Полісся і західнім Поділля і караючи його на горло за втіканя, вони переманюють з гетманщини селян, обіцяючи їм довгі слободи і усякі вильготи од взисків. Це було на який час схоже з тим душником, що робить як треба випустити пар з киплячого казана. Люде, обминаючи ту сторожу, що була розставлена на усіх переправах на Дніпрі, повалували в Правобережжє на старі вогнища і цим трохи припинили зріст взисків з селян в гетманщині. Селянська справа там з кожним десятиліттям усе гіршала. Здобута за часи хмельнищини воля і право не були затвержені ні єдиним актом закона, а дифференціація, яка виникла швидко на економічнім ґрунті, з урядовим кар'єризмом порізнила людність. Клас привілеєєованих на Україні виник так само, як він з'являвся і в сумежних державах. Грошей на Україні в ті часи було мало,—єдиним же баєатством тут була земля. І от уся сила цього привілеєєованого стану залежить в землі. Алеж на цім шляху він зустрівся з земельною власністю селянина—фактичним володінням. Ця власність була звичайно великою перешкодою крепацим замірам українського шляхетства, а надто черців. Те послушенство, котре вони вимагають з селянина, немає доброго ґрунту ні юридично ні фактично і через оце виходить завжди непорозуміння меж державцями маєтностей і селянством. Найперше ми зустрічаємо власність монастирів, потім колишніх боярських родин, котрі мають документи од Київських князів; а потім персональна власність зросла двома джеєрелами. Козацька старшина замість жалувания користувалась тимчасово ранговими маєтностями; за усякі послуги перед військом маєтності надавались гетманськими універсалами не тільки урядовцям та чернцям, а навіть приватним персонам. За для цієї роздачи треба було по троху обмежовувати володіння селян і викресляти в кожному селі землю для отаких державців. Юридично маєтності роздавались на який час, але ж фактично вони зоставалися в руках державців не тіль-

ко десятиліттями, а навіть століттями і помалесеньку робилися довічною власністю. Вкупі з землею державці одбирали право на *послушенство* тих селян, що належали до маєтностей. В гетманських універсалах та полковничих листах на цей щот писалося мало. „Позволяємо всякое от людей посполитих послушенство і повинність звиклую дорочную одбирати“. Або ж так: „повинні посполиті державцю як до возіння дров, так і до косіння і притягання сіна бути послушними“. На шляху до фактичної залежності селянина усе таки лежала його персональна власність. І от уся ціл державців і монастирів залежала в тім, щоб земля селянина опинилась в їх руках. Скупка селянських ґрунтів і одтягання їх усякими кривдами—це найбільший факт в історії українського селянства. Воно в кінці кінців позбулося своєї земельної власності і вкупі з тим і волі. Селянин дійшов до такого знищення і занепаду, що він навіть сам оддавав себе в застанову і в подданство власникам та чернцям з обовязком „служити до живота і повинність панську робити і одбувати.“ В XVIII столітті в гетманщині ми зустрічаємо те саме, що було в старій козацькій Україні ще в початку XVII століття, коли пани поляки прикрутили добре селянина—він втікає і шукає за для себе вільготи і свободи і через це без малого не кожний рік блукає од пана до пана. Козацька старшина вела довгу боротьбу з'оцим вільним перехідом селянина усякими заходами (найбільше пограбуванням його пожитків) і усе скаржилася Московському уряду, аж поки Катерина II вволила волю панів і указом 1763 р. заборонила цей вільний перехід. Панами старшинами Слобідської України, котрі завжди були покірні тому урядові, ще білше пощастило: вони в отім році одібрали право вже на дійсне крєпацтво своїх подданців-селян. Діло йшло вже до загального порівняння усього селянства в межах російського панування. В 1783 році вийшов указ „о прикрѣпленіи крестьянъ въ Малоросіи,“ який був виданий на підстанові того, що помі-

щицьке господарство терпить велике спустошення од шатання селян, а в 1795 р. видано було такий самий указ і на усю степову Україну. Не краща доля спіткала і селянство тієї України, що зосталася під Польшою. Про Волинь, західне Поділля та Полісся нічого й казати, бо панщина і усякі дані тачинші там ніколи не переводилися і з кожним роком побільшалися. На Київщині ж та Брацлавщині до 1750 років мали скінчитися ті слободи, як були надані панами-поляками новим поселенцям. Надалі їх становище вже ні чим не забезпечивалось од панських взисків і панської сваволі, котра в ті часи не обмежовувалась ніякими встановами, і зразки якої були на очах у селянина. Живі козацькі традиції, спогади про Хмельницину і запомога степових теплих хлопців та запорожців—великих ворогів шляхетського ладу підняли значну частину селянства на нове повстання проти панів. *Гайдамацтво* протяглося без малого не четь століття аж до Уманської різні 1768 р. На боротьбу з ним в Польщі не хватало сили. На підмогу полякам пішло російське військо, котре, подолівши коліїв, помагало панам держати в послушанні непокірного хлопа. Коліївщина 1768 року так дуже обурила панів проти усього селянства, що вони почали бачити бунти і там де їх і зовсім небуло. Жорстокими карами та шибеницями вони затвержували своє панування. Коли в 80-тих роках того ж 18 століття відомий фаворит Катерини Потемкин купив за мільйон карбованців од князя Любомирського Смілянщину, то він застав в кожному селі шибеницю. „Од самого Владимира на Волині,—рапортував жорстокий каратель Стемпковський королеві,—по усім містечкам і селам розставлені шибениці та кілки і палі з головами покараних“. Багато селян повтікало од оцього панського терору в степи Херсонщини та Бессарабії і тільки оце припинило трохи панське знущання, бо пани побоялись втратити зовсім робітників.

1768 рік з селянським бунтом за приводом Залізняка та Гонти, з жорстокою розпратою Стемпковського та судом

в Кодні, мав ще й друге значіння в історії селянства. З цього часу російське військо не покидало Правобережжя; воно стежило за спокоєм. А в дійсності це був початок поєднання оцієї України з Росією. Це було поєднання польської панщини з російським крепацтвом-її рідним братом. Історія з'ясовує панську сваволю гіршою од крепацтва. Правда, сваволя в Польщі немала ніякого впливу і ніякої межі. Всесвітня історія не дає нам відомостів про те, щоб в останні третині XVIII століття де небудь в иншим місці опріч Польщі з живого чоловіка здирали шкуру, як на приклад з Гонти, не знає такої жорстокої кари, як сажання на кілок, або ж питати вогнем, як це було на суді в Кодні, *) або ж палити живцем людину, як це було з млієвським титарем Данилом Куннірем **). Сваволя польської шляхти визначалась незвичайною жорстокістю, тількиж в неї не було ніякої системи, не було того твердого режиму, який запроважують, наприклад, німці, або великороси. Жорстокість і панська ласка у польського пана стоять иноді на одній дошці. Російське крепацтво було міцною системою, котра держала крепака неначе в лещатах. З крепацтвом неможе зрівнятися навіть і панщина, котра зробилась неймовірно тяжкою вже під прапором крепацтва. Цей гніт позбавив енергії, на довго спинив розвиток селянства і забив йому памороки, так що не швидко воно зовсім визволиться од його лихих нащадків. Звернемо увагу і на тих селян, що не зазнали крепацтва. Найперше це були „Малоросійські козаки“, котрі zostались хоча і без козацьких вольностей, але ж і без неволі. З боку громадського впорядкування їх зрівняно з державними селянами, а земля їх zostалася вільною од усяких податків. Менче пощастило козакам колишніх слобідських полків— вони зрівняні з державними селянами і мусіли аж до

✓ *) Акти питок вміщені в книжці Я. Шульгина „Колівщина.“

**) Мякотин „Крест. вопросъ въ Польшѣ“ стр. 196.

цього часу платити за свої старозаїмочні землі викуп, а частина їх була повернута до аракчеевських воєнних поселень з непомірно тяжким режимом. Манастирські маєтки, котрими найбільше славилася, як гніздами найбільшого гнобительства селян, черниговщина, були конфісковані Катериною. Невеличка частина їх лишилась за казною, а решта була роздана російським вельможам. Опя роздача навіть вільних людей в крєпацтво почалася ще за Петра I, котрий обділяв ними надто свого любимця Меншикова і мала найбільше місце за Катерини Великої. Фаворити і їх приближонні розібрали великими латифундіями і шматками більшу половину степової України і чимало маєтків в Правобережжі. Тільки райони Побужжя, Подністря і Подніпря мали велику людність, котра оселилась там ще за запорожців та татар, і лишилися за казною. Трохи згодом в 1818 році Побужжє і де які степові місця спіткала лиха година—аракчеевські воєнні поселення з їх регламентацією, субордінацією і катуванням. Казенних же поселен дошкуляли тільки великі оплатки, котрі одбирали в їх добру половину усього прибутку. І вони довго жалкували і згадували панування татар та турків, котрі вдовольнялись „десятиною“ ($\frac{1}{10}$ усього прибутку).

Справжній контраст виявляє становище іноземних колоністів—німців, євреїв, болгар. Катерина в тім самим 1763 році, коли одібрано було в українського посполитого право вільного переходу, видала маніфест з великими вільготами іноземним колоністам, „чтобы все желающие,—как прописано в йому,—въ Имперіи Нашей поселились иностранные видѣли, сколь есть велико для пользы и выгодностей ихъ наше благоволеніе“. Воно обійшлося нашій державі і Україні не дешево—мільйоном десятин кращої землі і кількома десятками мільйонів грошей, котрі марно пощезли без жадного результату.

II. Залежність крепака селянина.

Оця залежність не була обмежена ні якими законами. І так як в крепаків було з давніх давенъ одібрано суворим законом (1767 р.) право скаржитися на своїх панів, то яка б не була сваволя поміщика крепак мусів зносити. Смертні кари крепаків і під прапором Росії і під прапором Польщі—це звичайне діло тих лихих часів. Надто втікачів тяжко карали пани, бо од цього їм було найбільше врону. По законам Річі Посполитої втікачеві доводилося зводити кінці з кінцями на шибениці. XIX століття принесло втікачеві різки, од котрих він иноді і душу оддавав Богові. Заслання на Сибір за другу втечу і приковування до тачки—це було теж звичайним ділом.

Початок XIX століття і уся перша його частина—це епоха найбільшого розвитку крепачтва. Після довгої боротьби воно здобуло собі „право громадянства“. Од краю до краю усе селянство було зрівняно; крепаків нікуди вже втікати—його скрізь чекало одне і теж. Історія схоронила багато фактів великого знущання над крепаком. Ми їх не будемо повторяти. Не було того злочинства, яке б дічилося неможливим над персоною крепака, од якого він був би забезпеченим і яке б не сходило злочинцеві панові або ж його сіпаці без жадної відповідальності. Економічна залежність крепака була така велика, що він не мав ніякої охоти навіть робити за для своєї користі. Стіко можна було взяти з крепака стіко і бралось. Через оце в крепаків з покоління в покоління виробилася психологія невольників без жадної ініціативи. Найбільші взиски були на Волині і Полісся і західнім Поділля. Київщина і Брацлавщина по близу степу мали вильготніше становище. Теж саме треба сказати і про гетманщину. За часи Катерини там звичайною панщиною було два дні в тиждень од робочої душі. Тільки ж маніфест Павла 1797 р. побільшив і тут панщину до трех днів в тиждень. Великим лихом для селян було право по-

міщиків на *протинацію*. За набраннү в бор горілку знищувалась уся худоба селянина. А як він завбожав, тоді пани переводили на двір і заставляли робить як невольників увесь тиждень, харчуючи в коритах як свиней, по свідоцтву польских письменників. *) Але ж нігде піяцтво не було так росповсюжено, як в Гетманщині. Тут пропивали ґрунти не тільки селяне, а й козаки. Після того вони жили вже в сусідах і прозивались *підсусідками*. *Місяшники*, що робили на пана місяцями, по свідоцтву Самарина, повелися найперше в Білої Росії та Гетманщині, а звідтіль пішли і в инші губернії. Україна од Російських губерній видізнялась щеї значним числом таких хазяїв, котрі мали тільки оселю—*городників*. Коли пани запроважували фольварочну сістему на праці двірні, тоді вони одбірали поле і через оце селянський наділ, не тільки не побілшався, а навіть зменчався. Од таких лихих вчинків панів мав забороняти селян вже закон. Для Правобережя в 1847 г. були запроважені інвентарі. А в загалі в 1857 році видано було указ, заборонявший панам переводити хазяїв з „панщин“ на двір. Алеж слідити за тим, щоб виконувались опі закони не було кому і вони зоставались мертвою літерою. Кожен рік з Полтавщини транспортовались в Київщину на бурячні плантації юрби крепаків, найняті своїми панами факторам-евреям. В кінці кінців селяне Гетманщини опинилися в найгіршім становищі. В Великій Росії крепаки мали общинну організацію і були найчастіше на оброці, не знаючи панщини і одкупляючись за це грішми. А в Польській Україні крепаки мали инвентарі з фіксірованими наділом і одбутками за його. В Полтавщині ж та Черніговщині селянин не мав жадної громадської організації. Тут навіть наділа на цілу громаду не нарізувалось, а кожний селянин щорічно одбірав з панської ласки потрібний йому клопоть землі. По викладу редак. комісії 1861 р.

*) Мякотинъ. „Крест. вопр. въ Польшѣ“. 74 стр.

тут селянин „цілком залежав од сваволі поміщика, не обмеженого ніякими общинними звичаями і традиціями“.

Розвідки офіцерів ген. штаба в 50-тих роках перед волею становище крепаків в херсонщині з'ясовують так: „Крепак і його жінка одбували панщину 156 днів в рік. Алеж як треба було панові, напр. в жнива, тоді виганяли на панщину і п'ять і шість днів в щот другої неділі... Усяка власність селянина лічилась панами їх власністю. Чим заможніший селянин був, тим більше з його було взиску. Через оце була велика недбалість крепаків, котрі не мали навіть хатів, а жили в гнилих та сирих землянках та халупках, що гидко на їх і дивитися. Господарство їх таке злиденне, що гірше можна зустріти тільки в євреїв-колонистів. Втративши надію на поліпшення свого тяжкого становища крепаки в мандрах знаходять своє задоволення. Втікач і бурлака звичайна проява тутешнього життя. Зв'язки з сім'єю та невеличке господарство тільки і вдержують їх на панській землі. Можна сподіватись, що по визволенню од крепацтва з наділом землі поліпшиться їх доля. Але ж треба багато часу, щоб в загальній їх масі прокинулась ініціатива, задушена довгою неволею *). Слова оці були пророческими.

III. Українське селянство після 1861 року.

Громадський лад селянства після реформи запроваджено на Україні по зразку за для усієї Росії. Це була *сільська громада* і *волость* з сходками і вибраним урядом з найнятих писарями. Алеж в селян не було ніяких традицій, не було знання законів, не було своїх письменних людей. Вони зараз попали в опеку колишніх панських сіпак, пройдисвітів писарів, котрі

*) „Матер. для географії и стат. Россіи“, т. II, стр. 304—310.

поталували широке право самовпорядкування. Через оце громадський лад селянства зостався на протязі усього часу волі з великими недостачами. Йому не хватало самосвідомості і інтелігентної праці. По літерам закона у селян їстнує громадське самовпорядкування, а в дійсності це мертвий бюрократичний механізм. Нарождалася в кращі часи навіть селянська інтелігенція. Алеж праця її була неможлива на отакім кам'янистім ґрунті. Оці дефекти життя бракували тим гуманним замірам, які взяли верх при вироблянні громадських встанов і самовпорядкування селян в 1861 році. „Положенням 19 фєвраля“ на цей шот найкраще покористувались тільки в степовій Україні німці та болгари-колонисти з бїлшим розвитком самосвідомості і з громадськими традиціями.

Земельна справа українського селянства впорядковувалась як загальним для усієї Росії „Положеннямъ о выкупѣ,“ так і „мѣстными положеніями“ для Кїєвщини, Подїлля і Волині, для „Малоросійськихъ губерній“ (Полтавщина, Черниговщина і Харківщина). Степова Україна була прилучена до „Положення для великоросійськихъ губерній“. Україна таким робом подїлена була на три району. Кожен з їх мав свої їсторичні і побитові особистості. Найпростїше земельна справа порїшалася в Кїєвщині, Подїл्लю та Волині. Тут селяне мусїли одібрати тільки ту землю, котра була записана за ними по їнвентарям 1847 р. Алеж за 17 рокїв до 1861 року багацько землі було одїбрано в селян, так що в грамотах, котрі составили поміщики, було показано значно менче землі нїж в їнвентарях. Цї грамоти примусово і з'єкзекуціями почали затвержувати мирові посередники з поміщиків-поляків і селяне мали зоставатися і з поменчаним надїлом і з великим викупом. Алеж польське повстання 1861 р., в которому брали участь польські поміщики, круто повернуло оцю земельну справу на користь селянства. Вона була одїбрана з рук панів поляків і закон було виконано без жадної перешкоди. До рук селян одїйшла

уся земля, записана по інвентарям; вони zostалися з давнім сервітутним правом пасовиська на панських землях і лісах (не скрізь однак). До усього того селян одразу перевели на викуп, котрий поменчили на 20%. В Полтавщині, Черніговщині і Харьковщині площа наділа залежала не стіко од встановлених указних або вищих наділів, стіко од „доброї злагоди“ поміщика з селянами. Викуп за вищі наділи по тодішньому часу було положено високий. Через оце селяне згожувались на поменчений наділ і навіть на даровщизний ($\frac{1}{4}$ указного), щоб не набіраць на свою шию великих оплаток. Оце саме мало місце і в степові України. І тут і там поміщики перед волею показали велику силу крепаків дворовою челяддю, котра немала права ні на який наділ. Отакі великі дефекти реформи 1861 р. в земельні справі. Цифрами вона з'ясується по районам так:

На Київщині, Поділля і Волині по інвентарям в 1847 р. лічилося хозяйів: *)

тяглих з робочою худобою	162,965	абож	37.4%
піших без роб. худоби	229,308	„	52.6 „
городників з самою оселею	43,750	„	10.0 „
	436,023	—	100 —
„бобилів“ — безземельних	34,585		7.9

Тяглі двори займають тільки одну третину з невеличким лишком. Звичайно тяглий наділ був вдвое більший пішого (од 5 до 12 дес.). Більшість хозяйів були пішими з наділом 2—5 дес. $\frac{1}{10}$ частина не мала полевої землі, а $\frac{1}{12}$ не мала землі зовсім. За 17 років перед волею число городників та піших збільшилося, а тяглових дуже поменчало, як це свідчать цифри викупних актів 1861 року.

*) Усі цифри мають актове й конкретне значіння.

	Київщина	Поділля
тяглих	17,605 або 8,7 ⁰ / ₀	32,284 або 16,6 ⁰ / ₀
піших	146,532 „ 72,7 „	129,427 „ 66,6 „
городників	37,338 „ 18,6 „	26,774 „ 16,8 „
	201,475 100,0	194,485 100,0

Занепад селянства меж 1846 і 1861 роками видно з такого порівняння на Київщині: По інвентарям (дивись працю Фундуклея) тут було тяглових хазяїв 32,3⁰/₀, а зосталось тільки 8,7⁰/₀—одна четверта частина; городників було 9⁰/₀, а стало 18,6⁰/₀; побілішився ⁰/₀ і піших з 58,6 до 72,7. Наділяння селян почалося з поменчення тієї площі, яку вони мали при крѣпацтві. Уставні грамоти поміщики складали звичайно на свою руч. Так, наприклад, вони обділили селянство:

	По інвентарям було	По устав. грамотам
Київщина	1,231,472 дес.	1,061,969 дес.
Волинь	1,398,499 „	1,205,552 „

По цим панським грамотам селянство мало втратити без малого не по 200 тис. дес. на губерню. І воно втратило там, де уставні грамоти були затвержені до польського повстання. А затверджувались вони з таким насильством та катуванням мирових, що люде через двадцять років скаржились сенатору Цоловцеву, що ревизував край в 1881 р. На щастя селянства тих пасинків не багато на увесь край.

	Ревизійних	Площа	На 1 рев.	Наложено вид.
	душ(муж.)	наділу	душу	купу на 1 дес.
Київщина	65,622	134,573 д.	2,0 д.	38,9 р.
Поділля	62,944	125,437 „	2,0 „	44,5 „
Волинь	7,078	20,077 „	2,0 „	30,7 „

На ревизійну душу (муж.) нарізувалось тільки 2 дес. і бралось викупу на Київщині і Поділля до 40 кар. і більше. Такої ціни тоді не було зовсім. Повстання 1863 р. повернуло цю нарізку на більшу користь крѣпаків, котрі одібрали усю ту землю, яка лічилася за ними по інвентарям. По цим новим царським указам нарізана така площа:

	Ревиз. душ (муж.)	Площа наділа	На 1 рев. душу	Викupu на 1 дес.
Київщина	483,935	1,244,791	2,6	25,8
Поділля	445,157	1,077,321	2,4	26,7
Волинь	409,155	1,628,320	4,0	12,9

Доля оцих крепаків значно краща—наділ на ревизійну душу побілшав на півдесятину для Київщини і Поділля і на 1,2 дес. за для Волині. Середній двір тоді налічував без малого не дві ревизійних души, то прибавка однієї і двох десятих на двір і поменшення викупу мали велике значіння. Такого низького викупу не було ні в гетманщині, ні в степовій Україні, де опріч викупа крепаки платили панам і верхи $\frac{1}{4}$ частину викупу. 4—5 і 6 десятих такий був наділ крепака в середніх викладках в Правобережній Україні і платити за його викупу доводилося од 6 до 9 карбованців в рік. Цей викуп сам по собі ще нічого, але ж на крепаках лежало тоді подушне і мірські збори на волость і розправу.

Для порівняння доводимо відомості і про наділ селян державних маєтків. В цім краї казюонних селян не так то багато,—значно менше ніж крепаків, значно менше ніж їх в степовій Україні.

	Ревиз. душ, одібрав. наділ	Площа наді- ла	На рев. душy
Київщина	150,076	525,780	3,4 дес.
Поділля	141,498	476,151	3,4 „
Волинь	110,194	673,477	5,9 „

Наділ казюонних селян значно більший од крепацького— на цілу десятину по Київщині і Поділля і на дві десятини на Волині.

Здобутки селян після реформи невеликі. До 1883 року, коли запроважено державний селянський банк, селяне, опріч невеличкого $\frac{0}{100}$ багатирів, зовсім землі не купували, не мали достатків за для цього. За часи ж 1883—1908 років з заомогою селянського банку усім селянством куплена така площа землі.

	Громадами	Товариствами	Окремо хазяївками	Усього
Київщина	10,693	166,504	4,904	182,101
Поділля	20,854	134,686	19,130	174,670
Волинь	24,288	134,504	6,611	165,503

Як приложити до цієї цифри землю купленню дрібними шматочками без запитання банку, то буде трохи більше як $\frac{1}{10}$ частина наділа. В середніх викладах на кожного покушця доводиться 2—3—4 десятини, од яких значно покращало становище покушців. Алеж контингент їх дуже обмежований, бо уся масса селянства при отих високих цінах на землю, які вирости в наші часи, має бути зовсім одтісненою од цього покупу.

Полтавщина, Черніговщина і Харківщина мають де що спільного з Правобережьем. Алеж тут реформа 1861 року відбулася на инчій ґрунті. Городники і бобилі (краще назвемо їх підсусідками)—були і тут як і там. Алеж тут оцього пролетаріату значно більше, наприклад, дворової челяді по ревизії 1858 р. лічилося на Київщині 4,624, Поділлю 1,987 і Волині 206 м. душ, а в Полтавщині 40,787, Черніговщині 12,675 і Харківщині 42,231 муж. душ (тут їх було найбільше ніж в инчих губерніях). Коли поміщики провідали про те, що дворові не одберуть наділа, тоді число їх одразу значно побілшало. До того ще значна частина одібрала „даровщизний“ наділ без викупу:

	Ревиз. муж. душ	Дворів (в 1907 р.)	їх наділа	Площа	На рев на 1
					душу двір.
Черніговщ.	10,121	6,331	10,037 д.	0,9	1,6
Полтавщин.	15,019	9,128	14,052	0,9	1,5
Харківщ.	10,787	6,200	11,201	1,0	1,8

Про цей наділ нічого балакати. На середній двір доводиться поля десятина з невеличким лишком, а на кожну з трьох змін доводяться такі клаптики, що на їх нігде і повернутися. Через оце тут багато хазяїв таких, що не мають зовсім поля: на Полтавщині та-

ких аж $\frac{2}{5}$, в Харьківщині $\frac{1}{6}$ і в Черніговщині $\frac{1}{8}$. Велика нужда в землі примушувала оцих на половину пролетаріїв купувати землю. Найбільше такої купленої землі на Харьківщині, де з кожної сотні хозяйів мають купленну землю 39 і в середніх викладах на кожного хозяйна приходить 9 десятин. В Черніговщині з сотні мають купленну землю тільки 27, а Полтавщині 21, по чотири десятини на середній двір.

Решта крепаків одібрала ось який наділ:

	Ревиз. муж. душ	Площа наділу	Викupu на 1 дес.	На рев. м. душу
Черніговщ.	220,600	723,998	26,4	3,3
Полтавщина.	261,725	477,176	35,3	1,8
Харьківщина.	169,150	438,815	37,1	2,6

Крепаки Полтавщини одібрали найменчий наділ за для усієї Росії і найбільший викуп. Як додатъ до цього ту велику силу людности, яка лишилася без жадного наділу, то буде видно дуже прикре становище оцього селянства, котре вже ні едне десятиліття мандрує на Сібір і шукає заробітка в степах та Київщині. Краще становище селянства в Харьковщині, де крепаків не дуже то багато, як порівнять їх з числом казённых селян, маючих і геть то добрий наділ (це колишні козаки слобідських полків). На Черніговщині теж багато казенних селян:

	Рев. душ муж.	Площа наділу	На рев. муж. душу
Черніговщ.	115,660	740,217	6,4
Харьківщина.	403,143	2,073,141	5,1

Для порівняння подаємо відомості і про козачі землі, що лічаться за козачими громадами:

	Рев. душ (муж.)	Площа землі	Дворів: 1858 р.	1890 роки
Черніговщина	203,961	924,497	74,479	107,500
Полтавщина	386,050	1,390,391	124,532	196,708

Нічого і казати, що становище козаків краще, бо вони не платили жадного викупу і мають вони на земельний двір десять десятин на Черніговщині і десятин 6—7 на Полтавщині.

В цім краї купленої землі знатно більше, бо тільки з допомогою селянського банку чимало куплено в 1883—1908 роках:

	Громадами	Товаришт.	Окремо	Усього
Черніговщина.	22,237	219,848	9,663	251,748
Полтавщина	24,481	216,121	38,483	279,085
Харківщина	54,220	171,107	3,116	228,443

Але на жаль більше усього купували землю оцю не крпаки, а багатчі верстви селянства, надто козаки. Через оце тут дуже розповсюжена посесія панської землі крпаками, котрим без цієї посесії зовсім не можна б жити. Коли ціна на посесію доходить до максимума, заможний зрікається такої аренди, а нищетний має по шию залізати і згожуваться на які вгодно тяжкі умови.

Степова Україна по якійсь то іронії реформою 1861 року була прилучена до „положення для великоросійских губерній“. А там була така встановова, що ті крпаки, в яких був менший наділ, більше заробляли грошей надто в фабричних центрах. Через оце і в наших степах для крпаків встановлено за найбільший (нормальний) наділ викуп менчий ніж за половинний, або третій (за нормальний крпаки мали платити оброку 9 карб., а за $\frac{1}{3}$ його— $4\frac{1}{2}$ карб.) Цей оброк було переложено на викуп і ті крпаки, що одібрали найменчий наділ виплачували в $1\frac{1}{2}$ раза вищий викуп. Опріч того і ту велика сила крпаків була переписана в дворові і одпущена на волю після ревизії 1858 р. і лишилася без жадного наділу. Росподіл усьох крпаків такий (в ревизійних муж. душах):

	Дворові	Одпущені на волю	Одібрали
	челяді	та зрік. наділу	наділ
Херсонщина	32,352	15,118	115,824
Катериносл.	17,925	24,553	111,680

На кожну сотню тих, що одібрали наділи доводиться безнадільних на Херсонщині 41, на Катеринославщині 38. Зацими безнадільними йдуть з „даровщизним“ наділом:

	Ревиз. душ	Дворів	Площа	На 1 рев.	На 1
	(муж.)	1907	наділа	душу	двір
Херсонщина	15,522	12,248	17,657	1,1	1,4
Катериносл.	28,918	20,496	33,232	1,1	1,6
Тав. (3 ст. пов.)	1,511	1,076	3,229	2,1	3,0

Півтори десятини на двір в степових місцях—це дійсно наділ нічого невартий. А меж тим опі надільці займають велику постать—по Катеринославщині $\frac{1}{4}$ (25,9⁰/₀), по Херсонщині більше $\frac{1}{8}$ (13,4⁰/₀) усіх тих, що одібрали наділ. На ґрунті нарізки оцього даровщиного наділу виникло багацько печальних подій. Алеж приведемо з цілої низки таких фактів тільки еден найбільше яскровий. В Херсонськiм повіті князь Кочубей цілу волость заградівську обділив оцим наділом, а решту усю землю 25,000 дес. продав німцям-колоністам, котрим опріч величезних наділів нарізано було запасну землю. Вони оддавали цю землю в посесію і збили велику сумму грошей. Люде опинилися серед німецької латіфундії, як на безлюдному острові і дуже бідували, аж поки прикупили вдалечені трохи землі з заомогою селянського банку. Катеринославщині пощастило: без малого не половина оцих надільців прикупили землі (9,139 дворів 62,275 дес.), а в Херсонщині тільки не величка частина їх запобігла купленної землі (909 хозіїв 10,034 дес.). По цій групі велике значіння мала і має посесія, котра в наші часи дуже піднялася в ціні—до 25 і 30 кар. за десятину.

Решта крепаків одібрала такий наділ:

	Поменчений		Нормальний		На 1 р. душу	
	Рев.		(указний)			
	муж. душ		Землі		Помен. Нор.	
			Рев. м. д. землі			
Херсонщина	18,195	44,123	82,201	356,065	2,4	4,3
Катериносл.	27,622	54,980	58,685	234,032	2,0	4,0
Тав. (3 ст. п.)	2,712	3,793	10,142	66,020	1,3	6,5

В степовій Україні з великим простором крепаки одібрали не кращий наділ, як і в тіснiм Правобережжі. А за то їм довелося платити за свої нищетні наділи

вдвое більше, дарма, що земля в степу в ті часи була без міри дешева. І оці надільці, як і з даровщи́ним наділом, стали перебиватися посесією, котрої вони в 1881 році мали на Херсонщині 351,647 дес.—без мало-го не стіко, як і наділу. В середніх викладах доходилося на двір наділа 6,8 дес. і посесії 5,5 дес. Тоді ця посесія була не дорога, 5—6 карб. десятина, а в цей час вона неймовірно піднялася. А до того німці-колоністи позбивали великі гроші і поскупляли ті землі, що перше наймали колишні крпаки. Тоді їм бідолхам доводиться або ж в Сібір переселяться, або ж шукать землі верстов за 20—30. Колись то в степах було багато казённо́ї землі, а в цей час її зосталося вже дуже мало і вона розстелилася в далечені од панських маєтків і крпацьких шматочків. Алеж крпаки її і там знаходять. І це була в їх найбільше забезпечена посесія. Коли ж почалося сучасне „землеустройство“ і хутороманія, то цю аренду почали одбірати і нарізувати „отруба“ по 7—8 десятин. Чим воно ця справа зкінчиться не відомо.

Реформа 1861 року значно поліпшила становище тих селян, що належали до казни. Надто багато виграли колишні военні поселяне, котрі за часи пропадуючої уланщини страшно набідувались. Вони одібрали в степові Україні найкращі наділи. Державні селяне теж добре наділині, бо тоді було з чого наділяти. Обидві групи виявляються такими цифрами.

	Рев. душ муж.	Дворів	Землі	На 1 рев. душу	На 1 двір
Херсонщина	197,483	94,668	1,329,801	6,7	14,1
Катеринослав.	234,121	100,927	1,589,995	6,7	15,7
Тав. (3 ст. пов).	95,677	54,275	1,239,801	13,0	22,8

Нічого й казати, що землі цієї було доволі, бо й казённі селяне не мали геть то багато робочі худоби. Через оце значна частина наділів голо́ти зразу дійшла до рук багатирів, котрі їх і запосіли. А в цей час усякими кривдами вони закріплюють наділи голо́ти на підстанові закону 9 нояб́ря 1907 року, і „вихо-

дять з общини“. На цім ґрунті зростає багато суперечок і велике незадоволення голоти, котра тут бідує, ще гірше ніж по групі крепаків. Там більше порівняня і більше ладу в земельні справі. Перепис 1907 р. в Тираспольському повіті зазначив білший достаток у колишніх крепаків, ніж в казньонних селян, дарма що в їх білші наділи. Зазначимо ще одну невелику групу, *це поселенці на казньонні землі* вже після реформи, котра лишила, наприклад, і усих Миколаєвських москалів без жадного наділу. Нарізка почалася за для опих вояк, а зкінчилася навіть міщанами десятинниками. В Херсонщині поселено дворів 17,940, душ мужеських 101,206, одібравших наділу 185,940 дес. (11 дес. на двір). З усього недоладнього хозяйнування казньонною землею (що зазначено навіть Контрольною палатою), це була єдина добра справа на користь менчого брата-пролетарія. Селяне не покористувались як слід тією дворянською землею, котра міліонами десятин була розспродана, бо в' їх не було грошей. Покуп землі з за-помогою селяньскоґо банку 1883—1908 рр. тут убогий:

	Громади	Товариства	Окремо	Усього
Херсонщина	22,313	151,607	8,090	182,010
Катериносл.	157,883	229,992	6,826	394,701

Катеринославщина значно видрізняється купленою землею громадами. Нігде в Росії не має стіко купленої громадської землі.

Про посесію паньскої землі, котра грає велику роль в бюджеті селянина—степовика, немає відомостів. А казньонної землі селяне наймали в 1907 році ось стіко:

За 1 дес.

	Громади	Товарист.	Окремо	Усього	Плата
Херсонщ.	170,483	28,032	8,093	206,608	5,7 р.
Катеринос.	65,971	12,066	3,490	81,527	5,4 р.

Так як оця земля zostалася за наділом державних селян, то вона і лежить сумежно з їх наділом і вони нею потрохи користуються, а трохи достається крепакам. З'инчих губерній казньонну землю має тіль-

ко Харківщина 71,591 дес., оддаваних в посесію селянам.

Зостається нам підрахувати результати реформи 1861 року, якими вони в житті виявилися. Визволення селян з неволі відбулося з значними компромісами. Персональна залежність була скасована до щенту і тут реформа була на височені своїх обов'язків. Що селянство підпало знову в опеку писарів та канцелярій, то це вже незалежало од принципів реформи. „Положення 19 февреля“ необговорило просвітної справи—од цього вийшов великий урон і селянству і державі. Земельна справа крепаків була розв'язана з значною втратою за для їх. Скасування викупу в 1907 році було актом справедливості. Од реформи багато виграли селяне, належавші до казни, і сама вона була необхідним етапом в еволюції життя нашої держави і історія довічно за нею лишить почесне наймення *„великої реформи Царя Освободителя“*.

Історична доля нашого селянства до реформи 1861 року має багато спільного з такою ж долею селянства в загалі. На його плечі впадала найбільша частина тієї найважчої праці, що забезпечує життя персональне, громадське и державне. Цьому допомагали персональна залежність, громадська дезорганізація і брак усякої освіти у селянина. Лихі нащадки отакого соціального становища найгірше окопились на двох верствах селянства—вищій, з більшим розвитком і почуттям гніту і, низчій, з великою нищетністю і без малого не щоденною неволею. Знищення природної енергії і дегенерація цілих родин були результатом довгого панування крепакства і неволі в загалі. Допомоги тим лихим обставинам завжди ставав і стає алколізм (п'янство)—болячка надто тих, кого знищила неволя і злидні. Посіяний крепакством індивідуалізм („моя хата с краю“) затормозив на довго розвиток громадської організації. А усе до купи склади́не бракувало виховуванню власної інтелігенції і її праці на користь свого брата і дало малу самосвідомість і солідарність

селянина. Розвиток його йде без'упинно, алеж це—розвиток як щось то натуральне, стіхійне, а не той, що залежить од кращої організації, бажання і ініціативи самої народної маси. І на оцей органічний зріст, що залежить од природних стіхійних сил, котрих ще не разгубило на своїм тернистім історичнім шляху селянство, треба покладати найбільшу надію. Селянство дось явило свою умілость прилаштовуватися й жити при найгірших соціяльних обставинах, а в цей час вони вже zostалися ззаду і немає на світі тієї сили, котра змогла б знову затормозити розвиток селянства, накласти гніт на його волю і енергію. І той селянин, що йде за плугом, і той, що гнеться коло верстата на фабриці, починає зрозуміть, хто йому приятель, а хто ворог і в чім залежить підвалина його бідування, його лихої долі. Психологія і світогляд селянина в останні часи значно змінилися, настав час дійсної емансипації (визволення) і розумної спокійної (роботи, озброєної плугом і лопатою) щоб краще та щасливіше жити на світі.

20X14

1/30

6544 867D13714 271

Вийде з друку 1 марта книжка
того ж автора: 2-й том „НА ГРАНІ
XX СТОЛІТТЯ“. Ціна 60 коп.